

VI. RECENZJE

Małgorzata Wilska, *Mazowieckie środowisko dworskie Janusza Starszego. Studium Społeczne, Warszawa 2012*

W ostatnim czasie doczekaliśmy się kilku wartościowych prac poświęconych dziejom średniowiecznego Mazowsza. Jedną z nich jest dysertacja Małgorzaty Wilskiej, emerytowanej profesor Instytutu Historii PAN oraz Uniwersytetu im. Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie. Wspomniana rozprawa (uzupełniona i poprawiona) ukazała się po 35 latach od jej napisania i obrony w IH PAN. Książka składa się ze wstępu, 4 rozdziałów, zakończenia, aneksów (zawierających biogramy otoczenia Janusza I), wykazu skrótów, bibliografii, indeksu osób i nazw geograficznych, spisu ilustracji oraz 18 map. Dysertacja Wilskiej powstała z inspiracji prof. Aleksandra Gieysztor, a została obroniona pod kierunkiem prof. Stanisława Trawkowskiego. Autorka podejmując się przed laty opracowania środowiska dworskiego Janusza I, jednego z najwybitniejszych książąt mazowieckich, miała zadanie niełatwe, gdyż w owym czasie w Polsce dopiero rozpoczynano badania prozopograficzne. Równoległe dysertację o mazowieckiej elicie feudalnej późnego średniowiecza przygotowywał w IH PAN Jan Piętka. Jednak praca tego badacza (wydana w 1975 r.) okazała się słaba merytorycznie i niepozbawiona błędów¹. We wstępie autorka omówiła literaturę oraz źródła archiwalne i drukowane wykorzystane w książce, zwracając szczególną uwagę na przechowywaną w AGAD Metrykę Mazowiecką i dokumenty pergaminowe oraz księgi sądowe ziemskie i grodzkie z terenu Mazowsza. Wilska przeprowadziła również kwerendę w zbiorach Archiwum Diecezjalnego w Płocku oraz w archiwach i bibliotekach w Krakowie, Wrocławiu i Kórniku. Natomiast z archiwaliami krzyżackimi zapoznała się za pośrednictwem edycji Waltera Hubatscha. Warto w tym miejscu podać (czego nie uwzględniła autorka pracy wydanej po ponad 30 latach), że obecnie archiwum wielkich mistrzów znajduje się nie w Getyndze, lecz w Geheimes Staatarchiv Preussischer Kulturbesitz w Berlinie-Dahlem. W bibliografii źródeł archiwalnych zabrakło informacji o przechowywanej w archiwach

¹ J. Piętka, *Mazowiecka elita feudalna późnego średniowiecza*, Warszawa 1975.

państwowych w Gdańsku i Toruniu korespondencji Janusza I z władzami tych dużych miast leżących na terenie państwa zakonu krzyżackiego. Należy również podać, że kopie dokumentów Janusza I znajdują się w zbiorze Zygmunta Glogera w Archiwum Państwowym (obecnie Narodowym) w Krakowie.

Przedmiotem badań podjętych przez Wilską była grupa osób tworzących środowisko dworskie Janusza I Starszego. Natomiast celem pracy było pokazanie „struktury społecznej tej grupy, sposobów wchodzenia do niej oraz mobilności w jej obrębie”. Autorka stara się zbadać nie tylko funkcje środowiska dworskiego w społeczeństwie i w aparacie władzy, ale także (na ile pozwoliły źródła) ukazać kulturotwórczą rolę tej ważnej grupy społecznej.

Mazowiecki dwór z okresu panowania Janusza I jest wdzięcznym tematem badawczym, gdyż rządy tego władcy, trwające 56 lat, należą do najdłuższych w dziejach książęcego Mazowsza. Starszy syn Siemowita III już przez współczesnych był uważany za postać wybitną, skoro według Jana Długosza był nie tylko najmądrzejszym wśród współczesnych książąt, ale również „zwierciadłem” i wzorem dla innych: „Homo inter sue etatis principes sapientissimus et insignis, qui iusta faciendo iudicia terram suam in optimam reduxerat culturam. — — ut speculum ceterorum nominarentur et exemplar”². W dynastii Piastów sława jego imienia przetrwała w następnych pokoleniach; aż trzech kolejnych synów wnuka Bolesława IV nosiło imię Janusz. Lata rządów Janusza I (1374–1429) stanowią w historii Mazowsza jeden z najważniejszych okresów w rozwoju gospodarczym. Książę lokował miasta i wsie oraz prowadził na dużą skalę (dobierając starannie odpowiednich urzędników, rządców i innych funkcjonariuszy książęcego aparatu władzy) kolonizację północno-wschodniej części księstwa. Janusz I przyczynił się również do rozwoju osadnictwa, a dzięki kolonizacji nowych terenów zwiększył potencjał militarny dzielnicy, gdyż nadania *ad servitia communia* zobowiązywały obdarowane drobne rycerstwo do służby wojskowej. Na terenach osadnictwa wydawał na rzecz miejscowego rycerstwa dokumenty przyznające dobrom immunitet oraz prawo lokowania wsi na prawie niemieckim. Janusz I był także inicjatorem wielkich przedsięwzięć architektonicznych, gdyż za jego rządów w dzielnicy czersko-warszawskiej wzniesiono wiele zamków, fortalicji i rezydencji, umacniających obronność w odpowiedzi na rysujące się zagrożenia zewnętrzne. Kontynuował także z powodzeniem działalność prawotwórczą ojca (Siemowita III), gdyż wydał w latach 1387–1421 aż 13 statutów zawierających 68 postanowień, w 1426 r. zaś obszerny, bo liczący 26 artykułów ogólnomazowiecki statut.

Janusz I był synem Siemowita III i Eufemii, księżniczki opawskiej. Urodził się przed 1346 r. Czy wychowywał się na dworze Kazimierza Wielkiego, jak sądzi Wilska, tego nie wiemy, gdyż nie zachowały się żadne wiarygodne przekazy źródłowe na ten temat. Niewykluczone że zdobywał umiejętności potrzebne przyszłemu władcy i rycerzowi na dworze królewskim. Najwcześniej mógł zostać oddany na dwór Kazimierza Wielkiego w 1356 r., kiedy to po zawarciu układu lennego Siemowita III z królem (27 XII 1355), zapanowały przyjazne stosunki księcia mazowieckiego z władcą polskim. Najpóźniej w 1373 r. poślubił

² *Joannis Dlugossi Annales, seu cronicae incliti Regni Poloniae, liber XI (1413–1430)*, red. J. Wyrozumski i in., Warszawa 2000, s. 242.

Annę, córkę wielkiego księcia litewskiego Kiejstuta. Książę zmarł 8 XII 1429 r. w Czersku.

Wilska we wstępie do pracy dokonała omówienia tytułatury używanej przez Janusza I w latach 1374–1429. W zasadzie jest to bardzo krótka prezentacja tej bardzo ważnej formuły dokumentowej. Ze względu na wydane obecnie prawie wszystkie dokumenty Janusza I do 1381 r., zestawienie pełnej tytułatury nie stwarza trudności. Gorzej jest z okresem późniejszym, z lat 1382–1429, gdyż wymaga to kwerendy w wielu archiwach i bibliotekach, gdzie znajdują się zachowane w oryginałach i kopiach dokumenty Janusza I. Pełne opracowanie intytulacji Janusza I zamieściłem w mojej pracy o dynastii Piastów mazowieckich³.

Pierwszy rozdział dysertacji dotyczy objazdów księcia i jego dworu, co było jedną z form osobistego sprawowania władzy przez Janusza I. Książę odwiedzając kolejne ośrodki nie tylko uczestniczył w sądach wyższej instancji i wiecach, ale również prowadził politykę personalną i sprawował nadzór osobisty nad wdrażanymi działaniami gospodarczymi oraz budową obiektów obronnych. System zarządzania, oparty na okresowych pobytach w ważnych ośrodkach księstwa oraz w miejscowościach należących do zamożnego rycerstwa, przyczyniał się również do umacniania prestiżu władcy. Szczegółową analizę objazdów dworu Janusza I przedstawiła Wilska dla lat 1425–1429. Jest to słuszna decyzja, gdyż dopiero dla tego okresu (na podstawie zachowanych wpisów w Metryce książęcej) można opracować itinerarium władcy i zrekonstruować objazdy dworu książęcego i szybkość podróżowania. Dziennie (w zależności od orszaku) dwór podróżował od 20 do 35 km. Jednak z zachowanych źródeł wynika, że jednego dnia pokonywano czasami ok. 50 km, a w ciągu 2 dni nawet 120–125 km⁴. Natomiast największy znany dystans przebyty przez księcia (w oparciu o rozstawne konie) wynosił 180 km (z Łomży do Nowogrodu). Jeżeli chodzi o częstotliwość pobytów, to z zachowanych dokumentów i wpisów do Metryki wyraźnie wynika, że ośrodkiem najczęściej odwiedzanym przez księcia była Warszawa. W dalszej kolejności należy wymienić Ciechanów (gdzie Janusz I doglądał rozbudowy zamku), Czersk (dawna stolica księstwa), Zakroczym, Wyszogród, Nowe Miasto i Łomża. Janusz I odwiedzał również ośrodki kościelne: Czerwińsk (opactwo kanoników regularnych) i należący do biskupów płockich Pułtusk. Ważne są informacje o pobytach księcia w dobrach prywatnych, jak Sączocin (należący do jednego z najważniejszych współpracowników Janusza, Ścibora, marszałka dworu), Czerniaków (własność Hińczy, podkomorzego warszawskiego) oraz Węgrzynowo wchodzące w skład dóbr Jana Rogali, podkomorzego ciechanowskiego.

Analiza listy świadków na dokumentach Janusza I oraz we wpisach do Metryki pozwoliła autorce podzielić świadków na trzy grupy ze względu na częstotliwość występowania w dyplomach i księdze kancelaryjnej. Najważniejsza jest grupa pierwsza, do której należą osoby świadkujące ponad 10 razy na dokumentach. Są to najwyżsi urzędnicy książęcy: Ścibor z Sączocina, marszałek

³ J. Grabowski, *Dynastia Piastów mazowieckich. Studia nad dziejami politycznymi Mazowsza, intytulacją i genealogią książąt*, Kraków 2012.

⁴ Potwierdzają to również moje badania nad itinerarium władców mazowieckich, np. Janusz II przebył w ciągu 2 dni w kwietniu 1488 r. dystans 130 km (z Łomży do Warszawy). J. Grabowski, op. cit., s. 182.

(odnotowany 132 razy), Marcin Babka, sędzia a następnie wojewoda (48), Nabor z Opinogóry, cześnik ciechanowski (45), Junosza z Zaborowa, podkomorzy zakroczymski (42), Janusz z Białoleki, chorąży warszawski (34) i Piotr Pilik, wojewoda (31).

W II rozdziale Wilska omówiła dwór książęcy jako centrum administracji, skupiając swoją uwagę na hierarchii urzędniczej (ziemskiej i dworskiej), kumulacji godności oraz znaczeniu poszczególnych urzędników w aparacie władzy. Szczegółowe rozważania poświęciła urzędnikom kancelaryjnym, słusznie dowodząc, że w systemie administracyjnym księstwa kancelaria była najważniejszym organem, przy pomocy którego władca realizował swoje plany polityczne, ekonomiczne i społeczne. Na czele urzędu stał kanclerz, który wchodził w skład rady książęcej i nie podlegał marszałkowi dworu. Zakres uprawnień szefa kancelarii Janusza I był bardzo szeroki, obejmował nie tylko prace kancelaryjne (związane z redakcją, kontrolą i pieczętowaniem dokumentów wieczystych), ale obejmował również kontakty z ościennymi władcami. Kanclerz często brał udział w misjach dyplomatycznych. Ponadto prowadził księgi Metryki oraz nadzorował rejestry skarbowe i podatkowe. Zastępcą kanclerza był podkanclerzy, jednak w czasie wakatu na stanowisku szefa kancelarii (a trwało to nieraz kilka lat), to on pełnił funkcję kierownika urzędu. Warto jednak zauważyć, że u Janusza I, po zakończeniu pracy na stanowisku szefa kancelarii Dominika z Kłodna, szefem urzędu nie została osoba z tytułem kanclerza czy podkanclerza, ale protonotariusz, który kierował kancelarią książęcą. Był nim Paweł z Borzewa h. Pomian, będący (o czym należy pamiętać) urzędnikiem równym randze podkanclerza. Paweł z Borzewa z urzędem kanclerza występuje dopiero od 1407 r. Wbrew sugestiom autorki, zachowały się informacje o równoczesnym występowaniu w kancelarii urzędników z tytułem kanclerza i podkanclerza (Paweł z Borzewa, Szczepan z Mniszewa).

W trzecim rozdziale Wilska podjęła studia nad dworem jako środowiskiem społecznym, omawiając m.in. przynależność narodową i regionalną, rolę duchownych, pochodzenie społeczne oraz proces formowania się środowiska i przykłady karier. Otoczenie księcia Janusza I z lat 1374–1429 obejmuje 180 postaci. Autorka podzieliła je na trzy grupy, co wiąże z aktywnością poszczególnych osób przy boku władcy. Do pierwszej grupy zaliczyła 37 osób. Pełniły one najważniejszą rolę w księstwie. Byli to doradcy i członkowie rady książęcej, a także najważniejsi urzędnicy ziemscy i dworscy.

Ostatni (IV) rozdział został poświęcony analizie kultury środowiska dworskiego. Znajdujemy tu cenne informacje na temat wykształcenia ludzi z otoczenia Janusza I, którzy mieli ukończone studia uniwersyteckie, a niektórzy z nich (Gotard z Gurby) posiadali tytuły doktorskie zagranicznych uczelni. O znajomości obyczaju europejskiego w kręgu elity dworskiej Janusza I świadczą podejmowane przez niektórych dworzan pielgrzymki do grobu św. Jakuba w Santiago de Compostella. Mazowszanie należący do środowiska dworskiego Janusza I brali też udział w międzynarodowych turniejach rycerskich i rejsach krzyżackich. Śladem tych kontaktów osobistych są rysunki herbów mazowieckich, zachowane m.in. w flamandzkim herbarzu Gelrego.

Pracę M. Wilskiej wieńczy obszerny Aneks, obejmujący biogramy wszystkich osób pojawiających się jako świadkowie na dokumentach Janusza I oraz w Metryce z lat 1425–1429. Chociaż autorka poprawiła biogramy (w porównaniu do

opracowania z 1977 r.) to jednak Aneks nadal wymaga pewnej korekty, o czym świadczy recenzja z pracy Wilskiej pióra Anny Supruniuk⁵. Dlatego w niniejszym tekście nie będę przytaczał wykazanych przez toruńską badaczkę sprostowań i uzupełnień. Dodam tylko, że według zachowanych źródeł w kancelarii Janusza I występuje w latach 1377–1378 urzędnik z tytułem protonotariusza, którego możemy łączyć z Mikołajem z Płocka, pisarzem, a następnie podkanclerzem. Szczepan z Mniszewa, pisarz i podkanclerzy Janusza I, był wcześniej (co najmniej od 1417 r.) związany z kancelarią jego syna Bolesława (zmarłego na przełomie 1423 i 1424 r.)⁶, natomiast Paweł z Borzewa znacznie wcześniej (niż przyjmuje to autorka) związał się z kancelarią dworską Janusza I. Należy także uzupełnić informacje na temat Cezarego Kraffta (lekarza książęcego), w oparciu o książkę Michaliny Brody poświęconą medykum krzyżackim⁷.

Podsumowując dysertację Wilskiej na temat mazowieckiego środowiska dworskiego Janusza I należy uznać, że po 35 latach od jej napisania, praca ta nie straciła na wartości, do czego przyczyniły się uzupełnianie i korekty, które autorka wniosła przed publikacją książki. Zauważmy że jest to ciągle najobszerniejsza praca o otoczeniu dworskim Janusza I, jak również stanowi wartościowe studium o elicie politycznej Mazowsza Wschodniego na przełomie XIV i XV w. Na koniec warto podkreślić, iż cennym uzupełnieniem wydanej dysertacji jest 18 map (w tym 17 barwnych), które przedstawiają drogi uczęszczane przez Janusza I i jego dwór, miejscowości, w których zatrzymywał się książę; trasy przejazdu Janusza I oraz miejscowości w Europie, z których poświadczeni są członkowie środowiska dworskiego.

Janusz Grabowski

(Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa)

Radosław Skrycki, *Prace kartograficzne w Dolinach Odry, Warty i Noteci w okresie fryderycjańskim. Goswien Othmar Schultze i jego wkład w rozwój kartografii pruskiej*, Szczecin 2013

Od opublikowania klasycznej pracy Karola Buczka poświęconej pracom kartografów pruskich w Polsce w okresie panowania Stanisława Augusta minęło już prawie 80 lat¹. Później historycy niezbyt często podejmowali problematykę dziejów kartografii Prus. Badania w tym zakresie, oparte na szerokiej bazie źródłowej, zapoczątkował Jan Szeliga². Po 1990 r. opublikowano szereg wartościowych prac

⁵ A. Supruniuk, [rec.] M. Wilska, *Mazowieckie środowisko dworskie Janusza Starszego. Studium społeczne*, Warszawa 2012, „Przegląd Historyczny”, t. 104, 2013, z. 3, s. 608–616.

⁶ J. Grabowski, op. cit., s. 156, 457–459.

⁷ M. Broda, *Lekarze w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach w XIV–XV w.*, Kraków 2013.

¹ K. Buczek, *Prace kartografów pruskich w Polsce za czasów Stanisława Augusta na tle współczesnej kartografii polskiej*, „Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski”, z. 3, Kraków 1935, s. 112–321.

² J. Szeliga, *Rozwój kartografii Wybrzeża Gdańskiego do 1772 roku*, Wrocław 1982.